

УДК 37.016:323.12

DOI: <https://doi.org/10.54662/veresen.2.2021.13>

Олена Іртищева,
 ORCID iD 0000-0003-3676-6422
 методист кафедри філософії освіти,
 теорії й методики суспільствознавчих предметів
 Миколаївський обласний інститут
 післядипломної педагогічної освіти
 вул. Адміральська, 4-а, 54001, м. Миколаїв, Україна
 olena.irtyscheva@toippro.mk.ua

Катерина Аркуша,
 ORCID iD 0000-0001-6179-8915
 учитель історії
 Миколаївський юридичний ліцей
 Миколаївської міської ради
 проспект Миру, 23 Г, 54000, м. Миколаїв, Україна
 ekarkusha@gmail.com

ПОЛІТИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В 90-ТІ РОКИ ХІХ СТОЛІТТЯ

У методичній розробці продемонстровано досвід роботи над проблемою формування інформаційної компетентності учнів за допомогою технології критичного мислення. Розкрито поняття «інтерактивні методи» та «політизація». Визначено взаємозв'язок між інформаційно-цифровою (ключовою) та інформаційною (предметно історичною) компетентностями та розвитком критичного мислення учнів.

Продемонстровано досвід роботи над проблемною темою «Політизація українського національного руху в 90-ті роки ХІХ століття» на уроці історії України в 9 класі з розділу 5 «Українські землі у складі Австро-Угорщини в другій половині ХІХ століття». Ця тема посідає особливо важливе місце в історії всього «довгого ХІХ століття».

Ключові слова: інтерактивні методи; інтернет-ресурси; політизація.

© Іртищева О. А., Аркуша К. В., 2021

Вступ. Нині суспільство розвивається прискореними темпами: постійно підвищується рівень інформатизації, комунікації, технологізації. Нові реалії життя підвищують вимоги як до сучасного вчителя, так і до сучасного школяра, які мають володіти певними вміннями, навичками, компетентностями. Відповідно до змін у світі та в Україні відбувається постійний процес напрацювання та оновлення пакету нормативних освітянських документів національного значення, наскрізним елементом яких є особистісно орієнтований, діяльнісний та компетентнісний підходи в навчанні. Комплексним показником засво-

ення учнями навчального змісту програм є набуття ними ключових та предметних компетентностей.

Перетворення сучасної цивілізації в інформаційне суспільство актуалізує проблему формування саме інформаційно-цифрової (ключової) та інформаційної (предметної історичної) компетентностей особистості, яка стає визначальним чинником ефективності її трудової діяльності та повсякденного життя.

Саме тому на уроках історії важливо приділяти увагу формуванню інформаційної компетентності учнів за допомогою технології критичного мислення.

Щоб продемонструвати досвід роботи над проблемною темою, ми обрали урок історії України в 9 класі з розділу 5 «Українські землі у складі Австро-Угорщини в другій половині ХІХ ст.» на тему «Політизація українського національного руху в 90-ті рр. ХІХ ст.». На наш погляд, названа тема посідає особливо важливе місце не лише в зазначеному розділі, а в історії всього «довгого ХІХ ст.», оскільки дає можливість учням простежити еволюцію національно-визвольного руху українського народу, ознайомитися з початком політичного етапу національного відродження; охарактеризувати програмові цілі перших політичних партій та порівняти їх; розкрити для себе нові сторони вже відомих постатей (Іван Франко не лише поет і письменник, а ще й активний громадський і політичний діяч).

Протягом уроку учням пропонується робота з використанням різних інтерактивних методів:

- соціологічне опитування за допомогою карток Pickers;
- метод «шість капелюхів»;
- створення «діаграми Венна»;
- метод «Займи позицію».

Для активізації навчальної діяльності учнів використовуємо інтернет-ресурси:

- завдання Learningapps;
- Pickers;
- створення інтелект-карт;
- онлайн-дошка Padlet;
- гугл-презентація.

Отже, упродовж підготовки до уроку та самого уроку учні залучаються до активної роботи з різними джерелами інформації, навчаються аналізувати їх; під час доведення своїх позицій формулюють самостійні судження та будують переконливу аргументацію, розвиваючи критичне мислення.

ОСНОВНА ЧАСТИНА КОНСПЕКТ УРОКУ

Дата: _____
Урок № _____
Клас: 9

Тема. Політизація українського національного руху в 90-ті рр. ХІХ ст.

Мета уроку:

- показати нові риси, що внесла в суспільно-політичний рух діяльність І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького; схарактеризувати причини виникнення радикального руху; простежити процес створення перших політичних партій на західноукраїнських землях, визначити їхні напрями діяльності;

- формувати вміння аналізувати розвиток національно-визвольного руху на західноукраїнських землях у другій половині ХІХ ст.; поглиблювати вміння учнів складати узагальнювальні таблиці, порівнювати історичні процеси, відстоювати власний погляд;

- виховувати повагу та інтерес до діячів українського національно-визвольного руху та їхніх ідей; формувати соціальну і громадянську відповідальність за розвиток держави та життя суспільства.

Очікувані результати

Після уроку учні зможуть:

- визначати особливості політичного розвитку українських регіонів у складі Австро-Угорської імперії;

- установлювати зв'язок між соціально-економічним розвитком та піднесенням національного руху на західноукраїнських землях у другій половині 70–90-х рр. ХІХ ст.;

- порівнювати цілі та напрями діяльності перших українських партій у Галичині;

- давати характеристику громадсько-політичним діячам;

- тлумачити і доречно вживати терміни і поняття: політична партія, радикали, соціалісти, демократи, «нова ера», «Україна ірредента», Державна рада, сейм, РУРП, УНДП, УСДП, «Український П'ємонт».

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу, формування вмінь і навичок.

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Актуалізація опорних знань учнів

Про який процес писав український історик Ярослав Йосипович Грицак?

«Приспані» і «змертвілі» нації треба було «пробуджувати» і «відроджувати» (хоча насправді перші національні будителі-романтики не так відроджували «старі», як будували цілком «нові» нації)).

- Які етапи в своєму розвитку пройшло українське національне відродження?

- На якому етапі національного відродження зупинилися ми з вами, розглядаючи розвиток західноукраїнських земель?

«Хмара слів». Оберіть поняття, дати, прізвиська діячів, які пов'язані з історією західноукраїнських земель у рамках цього періоду (Народовці, москвофіли, 1868, «Просвіта», «Руська трійця», «Руська бесіда», О. Г. Барвінський, Ю. С. Романчук, «Діло»).

- Які форми і методи використовували лідери національного руху для досягнення поставленої мети – поширення національної ідеї та піднесення національної свідомості?

- У яких регіонах були більш впливовими позиції народовців, а в яких москвофілів? (Галичина, Буковина – народовці через активні процеси модернізації в суспільстві, Закарпаття – москвофіли через активні процеси мадяризації).

Учитель. Отже, у рамках українофільського етапу представники української інтелігенції здійснювали активну культурно-освітню діяльність, намагаючись піднести рівень освіченості народних мас, підготувати підґрунтя для сприйняття національної ідеї. Саме діяльність москвофілів і народовців свідчить про створення передумов появи громадсько-політичних рухів, зокрема й становлення партійної системи.

- Які факти можуть свідчити про політизацію громадських рухів? (Створення політичних організацій – «Руська рада» (москвофіли), «Народна рада» (народовці), заснування політичних часописів: «Діло», «Батьківщина», проведення всенародного віча).

III. Мотивація навчальної діяльності

Учитель. Від кінця 80-х – початку

90-х рр. XIX ст. національна еліта починає політичний етап національного відродження.

Оголошення теми уроку.

Ключовим словом нашої теми є «політизація». (Учні висловлюють власне розуміння поняття).

Політизація – зміни у свідомості та поведінці окремих людей чи соціальних груп через інтерес до політики, до діяльності державних структур.

Формування очікуваних результатів.

Учитель. Майбутнє будь-якого суспільства значною мірою визначається громадською свідомістю молоді, яка розпочинає активне соціально-політичне життя. Нині Україна перебуває на важливому і складному етапі свого розвитку. У березні відбудеться важлива подія – вибори Президента України. Держава завмерла в очікуванні. І саме молоді належить приймати стратегічне рішення, далі будувати та розвивати демократичне громадянське суспільство, тому варто перевірити, наскільки ви, як майбутнє України, є громадсько активними.

Соціологічне опитування (за допомогою карток **Plickers**)

1. Чи берете Ви участь у класному самоврядуванні?

2. Чи берете Ви участь у самоврядуванні ліцею?

3. Чи виконуєте Ви суспільно корисні доручення?

4. Якби Ви могли брати участь у виборах, чи пішли б Ви голосувати?

Висвітлення результатів, висновки за діаграмами про громадську активність учнів.

Учитель. Перед молоддю XIX ст. стояв не менш складний вибір: залишатися аполітичними, пасивними і плисти за течією або виявити свою суспільно-політичну активність, свідомість і боротися за права українців, за відродження Української держави. Вони зробили свій вибір на користь Батьківщини: усе активніше почали відстоювати національні та політичні права українців. Які

результати мала ця діяльність, ми сьогодні з'ясуємо.

IV. Вивчення нового матеріалу

Постановка проблемного завдання.

Учитель. У гугл-класі ви отримали завдання в learningapps.

<https://learningapps.org/display?v=rxmnbv87o519> (Галичина –),

<https://learningapps.org/display?v=ps52og3un19> (український),

<https://learningapps.org/display?v=ph3j3g48n19> (П'ємонт).

Виконавши завдання, ви змогли прочитати метафору, уживану українськими істориками В. Б. Антоновичем, М. П. Драгомановим, М. С. Грушевським щодо Галичини. Наше завдання – у кінці уроку підтвердити або спростувати це висловлювання.

«Галичина – український П'ємонт».
(Доведіть, що роль П'ємонту в українських реаліях кінця XIX ст. відіграла Галичина)

1. Радикальний рух у Галичині.

Запитання. Пригадайте, що сталося з громадівським рухом у 70-х рр. XIX ст.? (Розкол на ліберальну і радикальну течії).

Учитель. Так сталося і в суспільному житті Галичини. У народівському русі відбулось ідейне розмежування. Частина народівців зайняла угодівські позиції, інші перейшли на радикальні позиції.

- *Хто такі радикали?*

Радикали (70–80-і рр.) – прихильники рішучих методів виконання певних завдань, насамперед політичних.

Робота з підручником (с. 187).

1. *Хто започаткував радикальний рух?* (І. Я. Франко, М. І. Павлик).

2. *За що виступали? Які ідеї підтримували?* (Вони стояли на теоретичних засадах соціалізму, виступаючи на захист соціальних інтересів селян та національних інтересів українців Галичини. Критикували наявний лад, москвофілів і народівців. Намагалися надати українському національному рухові нового, європейського характеру).

3. *Хто з представників суспільно-політичного руху Наддніпрянщини стояв на соціалістичних засадах?* (М. П. Драгоманов)

2. «Новоерівська» політика народівців.

Учитель. Старше покоління народівців, не поділяючи соціалістичних ідей молоді, прагнуло легальним шляхом розвивати український національний рух. Австро-угорський уряд серйозно зацікавився українським рухом у Наддніпрянщині, сподіваючись за його підтримки відірвати Україну від Росії. Для цього він намагався зупинити польсько-українське протистояння в Галичині й показати себе захисником українців. Планувалося після перемоги над Росією створити «Київське королівство», до складу якого б увійшла Наддніпрянщина.

Цей план підтримали деякі керівники Київської громади (М. Д. Антонович, О. Я. Кониський) за умови задоволення національно-культурних прав українців Галичини.

Переговори з досягнення порозуміння почалися ще в середині 1880-х рр. Українську сторону представляли О. Г. Барвінський, А. К. Вахнянин, Ю. С. Романчук.

Компромісна угода (так звана **«нова ера»**), була досягнута 25 листопада 1890 р. Офіційного тексту угоди не склали: вона трималася на чесному слові її ініціаторів.

Метод «шість капелюхів».

Проблема: «Нова ера» – спроба політичної співпраці чи слабкість українського руху (див. підручник, с. 190–191).

Капелюх певного кольору передбачає відмінення відповідного режиму мислення, якому має слідувати група в момент аргументації своєї позиції у процесі дискусійної гри:

Білий – фокусування уваги на інформації (аналіз відомих фактів).

Жовтий – дослідження можливих успіхів, пошук переваг та оптимістичний прогноз події/ ситуації, яка розглядається.

Чорний – оцінка ситуації з погляду наявності недоліків, ризиків та загроз її

розвитку.

Червоний – увага до емоцій, відчуттів та інтуїції. Не вдаючись у подробиці та міркування, на цьому етапі учні висловлюють усі інтуїтивні здогадки.

Зелений – пошук альтернатив, генерація ідей.

Синій – управління процесом дискусії, підбиття підсумків і обговорення користі та ефективності методу в конкретних умовах.

Білий. «Нова ера» – українсько-польське порозуміння, досягнуте в Галичині в 1890 р. під тиском віденської та київської сторін.

Роки: 1890–1894.

Умови угоди:

1. Визнання галицьких українців окремим народом.

2. Надання українцям певної кількості місць у Австрійському парламенті й Галицькому сеймі.

3. Відкриття трьох українських гімназій.

4. Збільшення кількості українських кафедр у Львівському університеті.

5. Відкриття у Львівському університеті кафедри історії України на чолі з М. С. Грушевським.

6. Перетворення Літературного товариства ім. Т. Г. Шевченка на наукове, розширення його діяльності.

7. Запровадження в освітніх установах Галичини і Буковини українського фонетичного правопису.

8. Створення страхового товариства «Дністер».

9. Поширення принципу двомовності на низку вчительських семінарій.

10. Розширене вживання української мови в державних установах.

Жовтий. Поступки австрійської влади для українського руху в культурно-освітній сфері.

Чорний. Лояльне ставлення українських народовців до імперії Габсбургів, натомість політичні права українців так і не були задоволені.

Червоний. Ставлення учнів до ви-

бору народовців.

Зелений. Можливі інші форми подальшого розвитку українського руху.

Синій. Висновок. «Нова ера», без сумніву, мала позитивні наслідки для розвитку українського національного руху. Вона відображає перехід до його політичного етапу. Але, з іншого боку, І. Я. Франко про «нову еру» висловився так: «Мовчати про кривди народних мас». Він закликав боротися з «новою ерою», із політикою тих народовців, які зрадили інтереси народу.

Австрійська влада так і не виконала більшості умов щодо політичних прав українців, що зумовило відмову більшості народовців від «новоєрівської» політики і зближення з крилом радикалів.

3. Перші політичні партії.

Учитель. Остаточна політизація українського руху відбувається в 90-х рр. XIX ст. з утворенням перших політичних партій.

Формування поняття с. 187. Виділіть ключові словосполучення у визначенні (програма; здобуття державної влади).

- Під час вивчення історії ви вже ознайомилися з поняттям «політична партія». У зв'язку з якими країнами? Пригадайте назви партій.

- Чому ці партії мають такі назви? (Відображають ідею, мету).

Робота в групах (за рядами) з консультантами. Скласти політичний буклет партії. Заповнити порівняльне коло («Діаграма Венна»).

Консультанти виконували випереджальне завдання – створювали презентацію «Перші політичні партії». Вони допомагають порівняти партії.

(https://docs.google.com/presentation/d/1k73ztM9ltg09d2HIOBZgRfQg_bMWhxvXmw3oYG5K0SM/edit#slide=id.p – учнівська презентація).

1. Назва партії, аббревіатура.

2. Дата заснування.

3. Лідери.

4. Програмна мета.

5. Шлях досягнення, тактика.

<ol style="list-style-type: none"> 1. Русько-українська радикальна партія (РУРП) с. 188–189 2. 1890 р. 3. І. Я. Франко, М. І. Павлик, Ю. О. Бачинський 4. Обстоювання соціальних інтересів українських селян Галичини, захист національних прав українського народу, політична самостійність українського народу (1895 – Ю. О. Бачинський «Україна ірредента» (іт.) – «Україна уярмлена») 5. Просвітництво через часописи, еволюція свідомості
<ol style="list-style-type: none"> 1. Українська національно-демократична партія (УНДП) с. 191 2. 1899 р. 3. Ю. С. Романчук, О. Г. Барвінський, К. А. Левицький, М. С. Грушевський 4. «Культурна, економічна і політична самостійність», з'єднання всіх українців у «єдиний національний організм». Утворення окремої провінції на території, заселеній русинами; поділ Галичини на українську і польську 5. Виховання, просвітництво, еволюція свідомості
<ol style="list-style-type: none"> 1. Українська соціал-демократична партія (УСДП) с. 192 2. 1899 р. 3. М. Ю. Ганкевич, Ю. О. Бачинський, С. Г. Вітик 4. Возз'єднання та воля українського народу, національна рівність 5. Просвітництво, участь у масових заходах, парламентська діяльність разом із австрійськими соціал-демократами

«Порівняльне коло» («Діаграма Венна»)

<p>РУРП – ідеї західноєвропейського соціалізму</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Національна ідея ➤ Самостійність України ➤ Піднесення національної свідомості ➤ Мирні, легальні методи досягнення мети ➤ Лідери – представники української інтелігенції 	<p>УНДП – ідеї національної самостійності</p>
	<p>УСДП – ідеї народної демократії</p>	

Завдання. Як би ви жили в той час, чий ідеї ви підтримали б? Чому?

4. І. Франко – політичний і культурний діяч.

Виступ учнів, які мали випереджальне завдання: представлення діяльності І. Франка у формі «Карти знань» і плаката. (Роботи прикріплюються на онлайн-дошку Padlet).

<https://www.mindmeister.com/1224822419?t=AabXtcoDd1> (учнівська інтелект-карта).

- Які факти про життя та діяльність І. Я. Франка стали для вас новими?

5. Парламентська діяльність українських депутатів у Галицькому сеймі

Будучи прихильниками легальних методів боротьби за свої права, представ-

ники української інтелігенції намагалися порушити питання про українську проблему на рівні державних органів влади.

«Чиста дошка»

1. Якою була форма політичного правління Австро-Угорщини?

2. У чому полягає особливість такого правління?

3. Як називались органи державного управління?

4. Як українські депутати в кожній частині імперії вирішували внутрішні справи?

5. Яке значення мала діяльність українських депутатів у парламентах?

V. Узагальнення нових знань учнів «Займи позицію» (голосування картками).

Чи погоджуєтеся ви із твердженням: «Галичина – український П'ємонт»

- Так

- Ні

- Не визначився

Метод «Прес». Обґрунтування власної позиції.

Я вважаю, що ... ..тому, що... Наприклад... Отже,...

VI. Підсумки уроку

Учитель. У кінці XIX століття український рух політизується, а західноукраїнські землі в цьому процесі перебирають на себе роль лідера: перші політичні партії формуються в Галичині, вони поширюють європейські ідеї, уперше висувається ідея політичної самостійності України.

VII. Домашнє завдання

Опрацювати параграф 23.

Пройти перевірючий онлайн-тест.

Скласти історичний портрет діяча (на вибір) за пам'яткою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Власов В. С. Історія України : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / В. С. Власов. – Київ : Літера ЛТД, 2017. – 304 с.

2. Галушко К. Ю. Політизація українського національного руху [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Україна – Українці. Кн. 2 / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2019. – 842 с. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=2.13.15>

3. Земерова Т. Ю. Історія України у визначеннях, таблицях і схемах. 7–9 кл. / Т. Ю. Земерова, І. М. Скирда. – Х. : Ранок, 2009. – 128 с.

4. Ткач О. І. Політизація українського національного руху в 90-ті рр. XIX ст. / О. І. Ткач // Історія і суспільствознавство в школах України : теорія та методика навчання. – № 2 (14). – Липень – грудень. – 2017. – С. 53–57.

ПОЛИТИЗАЦИЯ УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В 90-Е ГОДЫ XIX ВЕКА

Иртышева Елена,

методист кафедры философии образования, теории и методики обществоведческих предметов

Николаевский областной институт последипломного педагогического образования ул. Адмиральская, 4-а, 54001, г. Николаев, Украина

olena.irtysheva@toippro.mk.ua

Аркуша Екатерина,

учитель истории

Николаевский юридический лицей Николаевского городского совета проспект Мира, 23 Г, 54000, г. Николаев, Украина

ekarkusha@gmail.com

В методической разработке продемонстрирован опыт работы над проблемой формирования информационной компетентности учащихся с помощью технологии критического мышления. Раскрываются понятия «интерактивные методы» и «политизация». Определяется взаимосвязь между информационно-цифровой (ключевой) и информационной (предметно исторической) компетентностями и развитием критического мышления учащихся.

Продемонстрирован опыт работы над проблемной темой на уроке истории Украины в 9 классе из раздела 5 «Украинские земли в составе Австро-Венгрии во второй половине XIX века» по теме «Политизация украинского национального движения в 90-е годы XIX века». Данная тема занимает особо важное место в истории всего «долгого XIX века».

Ключевые слова: интерактивные методы; интернет-ресурсы; политизация.

POLITICIZATION OF THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN THE 90S OF THE XIX CENTURY

Irtysheva Olena,
educator of the Department
of education philosophy and social studies
In-Service Teachers Training Institute
4-a Admiralska Street
Mykolaiv, 54001, Ukraine
olena.irtysheva@moippo.mk.ua

Katerina Lista,
history teacher of Mykolaiv Lyceum of Law
23g Myra Avenue, Mykolaiv, Ukraine, 54000
ekarkusha@gmail.com

The methodological development demonstrates the experience on the problem-based approach to develop students' information competence through critical thinking technology. The concepts of «interactive methods» and «politicization» are revealed. The connection between digital competence (core one), subject competence (historical one), and the development of critical thinking of students is determined.

The experience of working on the topic is demonstrated through a history lesson in the 9th grade from Section 5 «Ukrainian lands as part of Austria-Hungary in the second half of the XIX century» on the topic: «Politicization of the Ukrainian national movement in the 90s of the XIX century». This topic occupies a particularly important place in the history of the entire «long XIX century».

Keywords: interactive methods; internet resources; politicization; Ukraine history lesson.

REFERENCES

1. Halushko, K. Yu. (2019). *Polityzatsiia ukrainskoho natsionalnoho rukhu* [Politicization of the Ukrainian national movement] [Elektronnyi resurs]. // *In Entsyklopediia istorii Ukrainy: Ukraina – Ukrainci*. Kn. 2 / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: Naukova dumka. Retrieved from: <http://www.history.org.ua/?termin=2.13.15> (ukr).
2. Tkach, O. I. (2017). *Polityzatsiia ukrainskoho natsionalnoho rukhu v 90-ti rr. XIX st.* [Politicization of the Ukrainian national movement in the 90s of the twentieth century]. In *Istoriia i suspilstvoznavstvo v shkolakh Ukrainy: teoriia ta metodyka navchannia*, 2 (14). Lypen – hruden, 53–57 (ukr).
3. Vlasov, V. S. (2017). *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine]: pidruchnyk dlia 9 klasu

zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv. Kyiv: Litera LTD (ukr).

4. Zemerova, T. Yu. & Skyrda, I. M (2009). *Istoriia Ukrainy u vyznachenniakh, tablytsiakh i skhemakh*. 7–9 kl. [History of Ukraine in definitions, tables and diagrams. 7–9 CL]. Kh.: Ranok (ukr).